

Jaume I, una valoració del regnat*

Josep M. SALRACH
Universitat Pompeu Fabra

No és fàcil valorar el regnat de Jaume I. No ho és perquè s'ha escrit molt sobre el personatge i el seu temps i perquè, en la formació dels historiadors de la nostra generació, s'entrecreuen, per herències rebudes, lectures i recerques pròpies, òptiques diferents i fins contradictòries que en dificulten el diagnòstic. Per mirar de treure'n l'entrellat, proposem fer el que en diríem una operació aritmètica: examinar la situació de partida a principis del regnat, a continuació observar la situació a la mort del rei i, finalment, fer un balanç comparatiu per concloure amb una valoració, però no sense haver-ne examinat abans d'altres.

LA CORONA ALS INICIS DEL REGNAT

Jaume I no sembla haver tingut en gaire estima el seu pare Pere el Catòlic.¹ Encara que victoriós a Las Navas de Tolosa (1212), Pere es va fer matar per imprudència a Muret (1213), i va deixar al seu fill, d'aleshores cinc anys, una herència de deutes, empenyoraments i manipulacions monetàries i una situació política molt compromesa.² El problema primer i més immediat va ser la falta d'autoritat. Pràcticament, fins al 1225, a causa de la seva minoria d'edat, Jaume I va estar absent del govern, que va exercir un consell de regència integrat per nobles i prelats poderosos. Aquells anys, els oncles del rei, Sanç i Ferran, potser van ambicionar la Corona, mentre que la noblesa, en situació de virtual anarquia, es dividia en bàndols que pugnaven per controlar la regència i la mateixa persona del jove monarca. Catalunya i Aragó segurament van estar llavors a punt de separar-se i Jaume I no va estar exempt de perill. Probablement, la intervenció de l'Església i el paper dels templers van ser decisius per a evitar mals majors.³

* Aquest treball s'ha fet dins el marc del projecte de recerca HUM2007-646/12 hist.

1. La millor i més completa recerca sobre el regnat de Pere el Catòlic és la que porta a cap Martín Alvira, autor d'una tesi sobre la batalla de Muret: Martín ALVIRA CABRER, *El Jueves de Muret: 12 de septiembre de 1213*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 2002.

2. Sobre les finances reials durant el regnat de Pere el Catòlic i els primers anys de Jaume I, les recerques més importants són les de Thomas N. Bisson, que han estat sintetitzades per Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ, *El naixement de la fiscalitat d'Estat a Catalunya (segles XII-XIV)*, Vic i Girona, Eumo i Universitat de Girona, 1995, p. 38-47.

3. Jaume I es refereix a aquests primers anys de la seva vida al *Llibre dels feits*, cap. 1-19: Ferran SOLDEVILA (ed.), *Les quatre grans cròniques*, vol. I, *Llibre dels feits del rei en Jaume*, revisió de Jordi Bruguera i Maria Teresa Ferrer i Mallol, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2007, p. 47-76.

La fase culminant d'aquesta etapa crítica devia ser després de la boda del rei amb Elionor de Castella, el 1221, quan Jaume I tenia tretze anys i Elionor uns disset o divuit. Llavors, durant quatre anys, la jove parella va estar a Saragossa, a mans de la noblesa, que disposava sense control dels feus i honors del regne aragonès. No va ser fins a la primavera del 1225, acabats de complir els disset anys, que Jaume, acompanyat d'Elionor, va deixar Saragossa i es va encaminar cap a Catalunya, on va tenir una reunió amb membres dels estaments catalans a Tortosa (abril del 1225), reunió de la qual derivaria l'intent fracassat de conquesta de Peníscola. La historiografia està d'acord a considerar aquests fets de Tortosa i Peníscola com la manifestació de la majoria d'edat del rei i dels inicis del seu govern personal.⁴

Situació interior

Quina era la situació interior d'Aragó i Catalunya aquells anys? Començarem per examinar la situació politicoterritorial. Tot el territori que avui coneixem com Aragó, llevat d'Albarrasí, que no seria incorporat fins el 1284 (per Pere el Gran), pertanyia a la sobirania del rei. Les últimes grans conquestes a Aragó eren les del temps de l'avi de Jaume I, el primer comte rei Alfons el Cast, a la dècada de 1160-1170, uns cinquanta anys enrere, quan es va completar la incorporació del Matarranya i la zona de Terol.⁵

La situació política a Catalunya era més complicada, herència del passat carolingi que havia conduït a una pluralitat de sobirania comtals. Tot i que, com a Aragó i una mica arreu, les senyories feudals limitaven l'acció de l'autoritat reial als seus territoris, Jaume I, com a cap de la casa comtal de Barcelona, era, de fet, sobirà de la major part de Catalunya: dels comtats originaris de la dinastia (els de Barcelona, Girona i Osona) i també dels comtats que els seus predecessors, Ramon Berenguer III i Alfons el Cast, havien afegit per pactes a aquest nucli central (els comtats de Besalú, Cerdanya, Rosselló i Pallars Jussà), i dels territoris de Tarragona, Tortosa i Lleida que Ramon Berenguer III i, sobretot, Ramon Berenguer IV havien guanyat a l'islam uns setanta anys enrere. Dins dels límits de l'actual Catalunya només restaven al marge de la sobirania de Jaume I els comtats de Pallars Sobirà, Urgell i Empúries. Pallars i Empúries tenien la seva pròpia dinastia comtal, originària dels temps carolingis, però vinculada al Casal de Barcelona per pactes feudals.⁶ El comtat d'Urgell es trobava llavors en una situació delicada, disputat pels qui es consideraven hereus del comte Ermengol VIII, mort el 1209: la seva filla Aurembiaix, a qui, des del 1228, faria costat Jaume I, i Guerau de Cabrera, el noble més

4. Jaume I es refereix a la reclusió a Saragossa i a la sortida d'aquesta ciutat cap a Tortosa, callant, però, el setge fracassat de Peníscola, als capítols 22-24 del *Llibre dels feits* (p. 86-89). Sobre el setge de Peníscola, vegeu Ferran SOLDEVILA, *Els primers temps de Jaume I*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1968, p. 221-225.

5. Al vell treball de José María LACARRA, «La reconquesta y repoblación del valle del Ebro», a *La reconquista española y la repoblación del país*, Saragossa, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1951, p. 63, inspirat en Andrés Giménez Soler i Matías Pallarés Gil, entre altres, caldria afegir una sèrie d'aportacions més modernes, entre les quals el llibre de María Luisa LEDESMA RUBIO, *Templarios y Hospitalarios en el reino de Aragón*, Saragossa, Guara, 1982, p. 45-49; la col·laboració de Joaquim MONCLÚS I ESTEBAN, «La Terra Alta i el Matarranya entre els segles IX i XIV», a Antoni PLADEVALL I FONT (dir.), *Catalunya romànica*, vol. XXVI, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1997, p. 78-87, i José Ángel SESMA MUÑOZ, «Aragón y Cataluña», a Miguel Ángel LADERO QUESADA (coord.), *La reconquista y el proceso de diferenciación política (1035-1217)*, tom IX de José María JOVER ZAMORA (dir.), *Historia de España Menéndez Pidal*, Madrid, Espasa Calpe, 1998, p. 698-706 (apartat titulat «Los avatares de la reconquista»).

6. Sobre la situació política interior vers el 1213, vegeu els capítols 10 i 11 de Josep Maria SALRACH, *El procés de feudalització (segles III-XII)*, Barcelona, Edicions 62, 1988.

poderós del comtat, que havia aprofitat la minoritat de Jaume I i la indefensió d'Aurembiaix per exercir la dignitat comtal.⁷

Des del punt de vista social, els tres estaments característics de la societat feudal estan, a principis del segle XIII, més en la realitat que en el dret. Els més poderosos són encara la noblesa i l'Església, que posseeixen terres i senyories, col·laboren en el govern i assisteixen a les assemblees de pau i treva, que potser ja podem anomenar Corts. Entre ells, nobles i clergues tenen diferents fronts oberts: disputen per la influència sobre el gran poder, el central, i arrossegueu dels segles XI i XII, arran del canvi feudal, un conflicte general per la percepció i distribució del delme, i nombrosos conflictes locals pel control de les terres i els homes i per la sostracció corresponent. Les *querimoniae* dels segles XI i XII en són testimoni. Malgrat la semblança quant a les bases materials del poder, el capteniment de nobles i clergues és diferent. L'Església, atesos els seus fins espirituals, està interessada en la pau i el reforçament de l'autoritat reial, i per això sempre o quasi sempre es mostra disposada a ajudar el rei. En el si de la noblesa, en canvi, els interessos particulars prevalen sobre els generals. La burgesia, per la seva banda, té ja un considerable pes econòmic, però aquesta realitat encara no presenta una plena encarnació institucional. Per exemple, la burgesia no governa amb prou autonomia les ciutats, perquè hi resta sotmesa als agents senyorials o del rei: batlles i veguers. A principis del regnat, també, el suport financer de la burgesia a la política exterior de la monarquia no és requerit o ho és excepcionalment i, per tant, la intervenció dels ciutadans en el disseny d'aquesta política és escassa, si no nul·la.⁸

A la base de la societat, el gruix se l'emportava la pagesia, que al segle XII havia intentat frenar la pressió senyorial apellant a la monarquia, però sense sortir-se'n. Estava, doncs, a principis del segle XIII, a mans dels senyors, que li prenien l'excedent i se la disputaven. Tanmateix la situació no era uniforme arreu. Ben al contrari, hi havia diferències entre senyories i entre famílies dins de les mateixes senyories. A Catalunya segurament ja es perfilava alguna diferència general entre els pagesos de la Catalunya Vella i els de la Nova, en el sentit que les servituds semblaven estendre's més a l'una que a l'altra. També a la Catalunya Vella, on el sistema de l'hereu s'estenia, els masos enviaven el sobrant de pobladors cap a viles i ciutats, i cap a les terres de la Catalunya Nova on, per fixar-los a la terra, se'ls oferien avantatges fiscals i jurídics.⁹ Fruit de les conquestes a tota la vall de l'Ebre, i a les terres aragoneses de Terol, hi havia una important minoria musulmana.¹⁰

El creixement de la producció agrícola havia estat essencial. S'havia iniciat al segle IX i s'havia mantingut mercès a l'increment de la superfície cultivada, guanyant terres a l'erm i al veí musulmà. Precisament aquesta expansió dels conreus és el que havia permès a catalans i aragonesos superar les

7. Jaume I es refereix a la disputa per l'herència del comte Ermengol VIII d'Urgell, la reclamació i demanda d'ajut que li va formular Aurembiaix i la campanya contra les posicions de Guerau de Cabrera als cap. 34-46 del *Llibre dels feits* (p. 107-114).

8. Ens basem en el cap. 12 de Josep Maria SALRACH, *El procés de feudalització...*, al qual hauríem d'afegir Agustí ALTI-SSENT, «Cataluña. La sociedad y la economía (1035-1217)», a *Los reinos cristianos en los siglos XI y XII*, vol. II, *Economías, sociedades, instituciones*, tom X de José María JOVER ZAMORA (dir.), *Historia de España Menéndez Pidal*, Madrid, Espasa Calpe, 1992, p. 449-604, i Àngel J. MARTÍN DUQUE i Eloísa RAMÍREZ VAQUERO, «Aragón y Navarra. Instituciones, sociedad, economía (siglos XI-XII)», a *Los reinos cristianos...*, p. 432-441. També Josep Maria SALRACH, «Disputes i compromisos entre l'Església de Girona i la noblesa: notes d'unes difícils relacions (segles XI i XII)», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 29 (1999), p. 927-957; Stephen P. BENSCH, *Barcelona i els seus dirigents 1096-1291*, Barcelona, Proa, 2000; Thomas N. BISSON, *Veus turmentades. Poder, crisi i humanitat a la Catalunya rural, 1140-1200*, Barcelona, Curial, 2003.

9. L'estat de la qüestió més actual, amb la bibliografia corresponent, sobre la societat rural a la Catalunya medieval es troba a Emili GIRALT I RAVENTÓS (dir.) i Josep Maria SALRACH (coord.), *Història agrària dels Països Catalans*, vol. II, *Edat Mitjana*, Barcelona, Universitats Públiques dels Països Catalans, 2004, p. 467-595.

10. María Luisa LEDESMA RUBIO, *Los mudéjares en Aragón*, Saragossa, Alcorces, 1979; Esteban SARASA SÁNCHEZ, *Sociedad y conflictos sociales en Aragón. Siglos XIII-XV*, Madrid, Siglo XXI, 1981, p. 207-222.

crisis característiques de les societats agràries i frenar temporalment la tendència al decreixement, pròpia de l'època preindustrial, quan les societats vivien sotmeses als límits imposats per l'antic règim biològic, caracteritzat pel consum, quasi exclusiu, d'energia solar fotosintètica.¹¹ El resultat de la fase llarga de creixement, cap al 1200, era, en comparació amb segles anteriors, l'increment de la població, una major divisió del treball i un més gran desenvolupament de les forces productives, perceptible en la xarxa, encara incompleta, de mercats i fires, i el major protagonisme de menestrals i mercaders. L'intercanvi, que sobretot era interior, de curt abast i amb producció pròpia, es feia amb la moneda de billó com a instrument, és a dir, el diner jaquès i el diner quaternal, que contenia un trenta-tres per cent de plata i quasi pesava un gram.¹²

També llavors, a finals del segle XII i principis del XIII, la cultura escrita seguia essent quasi exclusivament qüestió de clergues, que, com cal suposar, escrivien en llatí. Ells mateixos eren els escrivans que formalitzaven els contractes dels homes de la producció i del negoci i que redactaven les escriptures del món pagès. Tret potser d'algun text escadusser, de literatura catalana pròpiament no n'hi havia. L'única producció literària no llatina era la poesia trobadoresca en llengua provençal. L'art mostrava així mateix el pes de la tradició: era el romànic tardà amb el qual es construïen monestirs, com els de Poblet, Santes Creus i Vallbona. Els monjos cistercencs i les monges cistercenques que hi professaven eren, d'alguna manera, l'expressió espiritual d'un món encara rural, talment els cavallers dels ordes militars, que creïen poder sublimar per la pregària les activitats guerreres d'aquella societat.¹³

Relacions exteriors

Si de l'interior desviem ara la mirada cap a l'exterior, nord enllà, direm que la derrota de Muret (1213), seguida de les amenaces papals d'excomunió contra Sanç, l'oncle regent, per voler defensar els interessos dinàstics a Occitània, comprometien la política tradicional del Casal de Barcelona en aquestes terres. I com que darrere de Simó de Montfort i del papa hi havia les pretensions expansives de la monarquia francesa, el futur polític de la Corona era aquí problemàtic. Tanmateix la sobirania directa de Jaume I sobre Montpeller, herència de la seva mare, i la presència d'una branca del Casal de Barcelona a la Provença, juntament amb el domini d'Aquitània per la monarquia anglesa, enemiga de la Casa de França, permetien alimentar l'esperança de redreçar algun dia el rumb de la política catalanoaragonesa al nord dels Pirineus.¹⁴

11. Les crisis de subsistència (caresties o fams), tan freqüents en època medieval, són a Catalunya el tema de recerca preferit de Pere Benito. Vegeu, per exemple, Pere BENITO I MONCLÚS: «*Et si sterilitas, ut solet, in terra illa fuerit...*». Frecuencia, longevidad y gravedad de las carestías en Cataluña durante la "fase de crecimiento" de la economía medieval (siglos XI-XIII)», a Hipólito Rafael OLIVA HERRER i Pere BENITO I MONCLÚS (ed.), *Crisis de subsistencia y crisis agrarias en la Edad Media*, Sevilla, Universidad de Sevilla, 2007, p. 79-110.

12. Emili GIRALT I RAVENTÓS (dir.) i Josep Maria SALRACH (coord.), *Història agrària...*, p. 247-464; Agustí ALTISENT, «Cataluña. La sociedad y la economía (1035-1217)», a *Los reinos cristianos...*, p. 515-528 i 571-600.

13. La bibliografia sobre cultura escrita, literatura, art i espiritualitat a Catalunya i Aragó entorn del 1200 és enorme. Serveixi d'introducció la síntesi de diversos autors, *Història de la cultura catalana*, vol. I, *L'esplendor medieval. Segles XI-XV*, Barcelona, Edicions 62, 1999.

14. La qüestió de les relacions entre la Corona d'Aragó i Occitània, amb la visual posada en els interessos dinàstics a la zona arran de la derrota de Muret, tema que va preocupar especialment Ferran Soldevila (Ferran SOLDEVILA, *Vida de Jaume I el Conqueridor*, Barcelona, Aedos, 1958, p. 42-47), ha estat revisada per Martí AURELL, «La fi de l'expansió a Occitània», a Maria Teresa FERRER I MALLOL (ed.), *Jaume I. Commemoració del VIII centenari del naixement de Jaume I*, Volum I, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2011, p. 427-436.

Cap a ponent, les relacions de la Corona amb els regnes de Castella i Navarra també tenien la seva complexitat. Els comtes de Barcelona i reis d'Aragó, des del mateix Ramon Berenguer IV (príncep d'Aragó, en el seu cas), no podien oblidar que els seus predecessors, els reis d'Aragó, havien regnat a Navarra fins a la mort d'Alfons I el Bataller, el 1134. L'amenaça militar i l'acció diplomàtica es conjuminarien des de llavors per tal d'intentar forçar el retorn de Navarra, però el país veí era esmunyedís. El poderós regne de Castella podia ser per aquest propòsit de la reincorporació un aliat car, amb qui repartir-se Navarra, o un enemic, si aspirava a annexar-la en solitari. Per evitar-ho i aconseguir recuperar almenys una part del territori navarrès, els comtes reis s'havien fet aliats dels reis de Castella, contra Navarra i contra al-Àndalus, i havien pactat amb ells el repartiment.¹⁵

Cap al sud, les relacions amb al-Àndalus s'havien enverinat, especialment d'ençà de mitjan segle XI, quan al règim de les paries (consubstancial a la divisió d'al-Àndalus en regnes de taifes) havia seguit l'expansió aragonesa fins a la vall de l'Ebre, la invasió almoràvit de finals de segle i les posteriors conquestes d'aragonesos i catalans, ja a la primera meitat del segle XII, a les quals seguiria la invasió almohade. Els almohades, com temps abans els almoràvits, es proposaven defensar la Casa de l'Islam i frenar, si no fer recular, els exèrcits cristians. Els reis de Castella, Navarra i Aragó van percebre l'amenaça i per això, circumstancialment units, van derrotar els almohades a Las Navas de Tolosa (1212). L'acció militar resultaria decisiva perquè, arran de la derrota, el front musulmà es va esfondrar i al-Àndalus es va dividir de nou en regnes de taifes.¹⁶

Cap a l'est, a la Mediterrània i a Itàlia, la presència política dels comtes de Barcelona i dels mateixos reis d'Aragó no era irrellevant. En el passat hi havia hagut contactes, negociacions diplomàtiques i aliances dels comtes amb Gènova, Pisa, Roma i Sicília, amb resultats tan espectaculars com la campanya conjunta de Ramon Berenguer III i forces pisanes contra els musulmans de Mallorca el 1114 i l'expedició de Ramon Berenguer IV i els seus aliats de Montpeller, Gènova i Pisa a Almeria el 1147. El mateix Pere el Catòlic, seguint les petjades del seu predecessor, el rei Sanç Ramires d'Aragó, que cent anys abans s'havia encomanat amb el regne al papa, viatjà a Roma per fer-s'hi coronar (1204), un acte del qual potser volia treure alguna forma de suport papal per a la seva política occitana, enverinada per la qüestió del catarisme. No menys important, en el vessant mediterrani de la política catalanoaragonesa, va ser el matrimoni de Constança, germana del comte rei Pere el Catòlic, amb Frederic II, rei de Sicília (1209). Les relacions entre el Casal de Barcelona i els reis sicilians i els seus parents, els ducs de Pulla i Calàbria, es remuntaven al segle XI, quan a l'illa i a les terres del sud de la península Italiana governava la dinastia normanda dels Hauteville. Dels contactes ja n'havien derivat aliances matrimonials i ajuts militars, que ara amb els nous reis, els alemanys de la casa Staufen, es repetirien. El papa, que en teoria era senyor feudal de Sicília i Aragó, va fer de mitjancer amb l'objectiu d'aconseguir que Frederic II, el seu pupil, que el 1198 havia heretat Sicília, rebés l'ajut de Pere el Catòlic per redreçar l'autoritat reial a l'illa. Primer, el 1202, es va pactar el matrimoni de Frederic amb Sança, germana del comte rei, però finalment, el 1209, es va formalitzar

15. Les complicades i canviants relacions entre la Corona d'Aragó i Castella amb el tema de fons de Navarra abans de Jaume I, les hem examinat a Josep Maria SALRACH, *El procés de feudalització...*, p. 368-371. Vegeu també José Àngel SESMA MUÑOZ, «Aragón y Cataluña», a Miguel Àngel LADERO QUESADA (coord.), *La reconquista y el proceso...*, p. 729-736.

16. Per a la història de l'islam peninsular als segles XI-XII, vegeu la síntesi de Pierre GUICHARD, «Los nuevos musulmanes», a *Historia de España*, vol. III, Barcelona, Planeta, 1989, p. 439-583. Amb matisos, tots els historiadors coincideixen a qualificar de decisiva la batalla de Las Navas. Així ho han fet, entre altres, Ferran SOLDEVILA: *Historia de España*, Barcelona, Ariel, 1959, p. 267; Pierre GUICHARD, «Los nuevos musulmanes», a *Historia de España*, p. 572; Julio VALDEÓN BARUQUE: «Castilla y León», a *Historia de España*, vol. VIII, Madrid, El País, 2007, p. 256-257.

l'enllaç amb Constança, l'altra germana, que va arribar a Sicília acompanyada dels cinc-cents cavallers promesos.¹⁷

Més o menys aquesta era la situació interior i exterior de la Corona, és a dir, d'Aragó i Catalunya, a principis del segle XIII, quan començava el regnat de Jaume I. Quin era el panorama seixanta anys després, a finals del regnat?

LA SITUACIÓ A FINALS DEL REGNAT

Quan Jaume I va traspasar a València a principis d'estiu del 1276, després de seixanta-tres anys de regnat, deixava als seus fills una herència molt més gran i rica que l'heretada del seu pare. Si la missió dels reis era pilotar la nau i fer la navegació més segura per oceans més grans, és clar que ho havia aconseguit. Podia morir tranquil pensant que havia arribat més lluny que cap dels seus avantpassats. Però no ho havia fet tot tal com calia. Qui sap si en algun moment va ser conscient que l'obstinació a dividir els regnes entre els fills, que tants problemes li havia portat, seria una herència enverinada per a la seva descendència. Qui sap si no es va penedir del tracte generalment contemporitzador que havia donat a la díscola noblesa, i que també seria una herència enverinada. En efecte, Jaume I, que no havia sabut posar un límit al poder de la noblesa, deixava al seu principal hereu el problema irresolt de la distribució del poder.

L'avantatge en el traspàs és que, a diferència de seixanta-tres anys enrere, no era prematur, més aviat al contrari. Pere el Gran, l'hereu principal, feia anys que esperava l'herència. Havia tingut temps de preparar-se ocupant càrrecs de govern, des dels quals no s'havia estat de dissentir de certes actuacions del seu pare. Així, en contrast amb el 1213, quan la minoria d'edat de Jaume I va propiciar un període d'instabilitat, ara, el 1276, no hi hauria interinitat: l'hereu de la Corona tenia trenta-cinc anys, ambició, capacitat i un projecte propi de govern.¹⁸

La qüestió ara és veure què deixava Jaume al seus descendents i en quin estat ho deixava. Per facilitar i abreujar la valoració final, ho farem tenint present la situació de partida, és a dir, la que el rei havia heretat seixanta-tres anys enrere. Començarem per la situació interior.

Situació interior

Al regne d'Aragó i al principat de Catalunya, herència del pare, i a la ciutat de Montpeller, de la mare, Jaume I hi havia afegit les conquestes personals: l'illa de Mallorca (amb la d'Eivissa, que havien guanyat els seus vassalls) i el regne de València fins al port de Biar. Dins de Catalunya sobreviuen com a comtats teòricament independents els de Pallars Sobirà, Urgell i Empúries, encara que els vincles amb la monarquia eren més forts que abans. El govern de la Corona i els seus territoris també sembla més ben articulats. Pensem en les institucions centrals (cúria, majordom i canceller), les as-

17. Les relacions dels comtes catalans amb Itàlia daten del segle X, amb les anades a Roma, a la cort pontifícia. Després els contactes ja no es van interrompre, sinó que es van estendre a altres ciutats i centres de poder. A l'expedició del 1114 a Mallorca es va dedicar la Nadala del 1979 de la Fundació Jaume I, en la qual hi ha una col·laboració remarcable de Jaume Vidal sobre el *Liber Maiolichinus*. L'expedició del 1147 a Almeria també té la seva font narrativa, el *Poema d'Almeria*, on es ressalta la participació de catalans (anomenats francs), genovesos, pisans i montpellerins: Hipólito SALVADOR MARTÍNEZ, *El «Poema de Almería» y la épica románica*, Madrid, Gredos, 1975, p. 47. Sobre el matrimoni de Constança d'Aragó amb Frederic II, vegeu Ernst KANTOROWICZ, *L'empereur Frédéric II*, Paris, Gallimard, 1987, p. 42.

18. És inútil recordar que el gran especialista del regnat de Pere el Gran és Ferran Soldevila. Vegeu Ferran SOLDEVILA, *Pere el Gran*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1995, 2 v.

semblees parlamentàries, el govern territorial, amb els seus alts responsables (procuradors), i els funcionaris locals (veguers, batlles i jutges).¹⁹

Més important i significativa havia estat l'evolució social, vinculada en reciprocitat a l'obra del monarca. Els tres estaments van assolir llavors, durant el segle XIII, un primer estadi de maduresa institucional i política. El diàleg parlamentari i la praxi pactista van ser més fluids i decisius, de manera que la realitat va entrar més en el dret. L'etapa formativa de les Corts no va culminar encara durant el regnat de Jaume I, però és obvi que les grans conquestes van requerir diàlegs i acords amb els estaments sobre finançament i compensacions.²⁰

En general, el rei no va interferir en les relacions entre els senyors i els seus vassalls dins el marc de les senyories, però va propiciar una sortida o intent de sortida a les crisis curtes recurrents i a la tendència de fons al decreixement pròpia de les societats agràries llançant la seva gent a la conquesta i poblament de Mallorca i València.²¹ L'argument simple, però no irreal, que, això no obstant, oblidava el motor de fons causant o «concausant» de tantes guerres en societats agràries, ja el coneixem: és, per a l'època feudal, les ambicions de poder i riquesa dels estaments, l'afany de renda. L'acció militar enfora dels regnes originaris, precedida de disposicions de pau i treva a dins, va alleugerir sens dubte la conflictivitat interior, mentre que la tasca de juristes i notaris fixava amb més precisió els drets dels senyors sobre els seus pagesos.²²

Les relacions entre la noblesa i l'Església, tradicionalment tan conflictives, van entrar també en un terreny de més entesa, si més no perquè, a les noves terres de conquesta, el delme va ser més repartit entre l'Església, la monarquia i la noblesa.²³

La convocatòria d'assemblees o Corts, amb l'assistència de nobles, prelats i ciutadans, per aplegar esforços i prendre decisions sobre grans empreses militars d'interès comú va enfortir la comunitat política, va fer néixer potser dins dels grups dirigents un sentiment de pertinença focalitzat en la figura del monarca, i va donar o obrir al rei i als ciutadans un nou camp d'acció política. En efecte, rei i ciutadans van encetar una mena de diàleg polític i econòmic profitós per a ambdues parts i destinat a perdurar. El monarca va donar-los privilegis i franqueses, que van configurar els règims municipals de les viles i ciutats del domini reial, i, a canvi, els ciutadans, mitjançant la concessió de subsidis, donatius o ajuts, es van convertir en el principal aliat del rei i el més fort sostenidor de la seva política.²⁴

19. Ferran Soldevila dedicà una atenció especial a l'articulació institucional durant el regnat de Jaume I. Vegeu Ferran SOLDEVILA, *Jaume I*, Barcelona, Base, 2008, p. 67-142 (la primera edició és del 1955).

20. Per a situar les assemblees o Corts del regnat de Jaume I en el procés de formació de les Corts on es va institucionalitzar el pactisme, vegeu Thomas N. BISSON, *L'impuls de Catalunya*, Vic, Eumo, 1997, p. 141-158.

21. Estudiant la pobresa i la conflictivitat en el si de societats africanes actuals, l'economista Erik S. Reinhert ha reflexionat sobre la tendència al decreixement de les economies agràries en general i les conseqüències socials i polítiques d'aquest fet, sobretot la violència. La seva anàlisi parteix de la situació actual per remuntar-se enrere en el temps fins a incorporar els punts de vista d'importants representants de la teoria econòmica de finals de l'edat mitjana i l'edat moderna. Vegeu Erik S. REINHERT, *La globalització de la pobresa*, Barcelona, Crítica, 2007, pàssim.

22. Paul Freedman és potser qui més ha emfasitzat el paper de juristes i notaris en l'afirmació dels drets senyorials sobre la pagesia. La seva contribució a aquest mateix congrés em permet simplificar i citar només un dels seus treballs més coneguts: Paul H. FREEDMAN, *Els orígens de la servitud pagesa a la Catalunya medieval*, Vic, Eumo, 1993, p. 143-176. Com explicàvem a la nota 9, l'estat de la qüestió més actual sobre la societat rural a la Catalunya medieval es troba a Emili GIRALT I RAVENTÓS (dir.) i Josep Maria SALRACH (coord.), *Història agrària...*

23. Llevat de l'estudi d'Elvis Mallorquí sobre el deme a la diòcesi de Girona (*El Llibre Verd del bisbe de Girona*, Girona, Diputació de Girona, 2011), no tenim cap monografia sobre el delme a la Corona d'Aragó. El que sabem procedeix d'estudis sobre l'organització dels regnes de Mallorca i València després de la conquesta.

24. L'origen del règim municipal i el que això significa de maduresa institucional i avenç social i polític dels homes de viles i ciutats ha estat el gran tema de recerca de Josep Maria Font i Rius. Vegeu Josep Maria FONT I RIUS, *Orígenes del règimen*

L'entesa amb la noblesa, en canvi, era més difícil. Jaume I ja ho havia explicat al seu gendre Alfons X de Castella: els nobles tendien a anteposar els interessos de grup als generals dels regnes. La minoritat del rei ho havia propiciat, i després les empreses militars ho havien emmascarat. Però, acabades les conquestes, a finals del regnat, les relacions s'havien agrit. De tota manera, en el pla de la correlació de forces interior, Jaume I deixava al seu hereu una herència millor que la rebuda: una monarquia més forta i un recurs més grans. Hi contribuïen el marc institucional de les Corts, més desenvolupat; l'aliança, diríem estratègica, amb els homes de les ciutats, i la particular configuració del regne de València, on els interessos reials prevalien.²⁵

A la base de la piràmide social, la pagesia, el grup social majoritari, experimentava una evolució, en un cert sentit, contradictòria: la cristiana originària millorava de condició globalment, mentre que la musulmana, incorporada amb les conquestes, empitjorava respecte de la seva situació anterior. A la Catalunya Vella, la pràctica notarial, amb la consolidació de l'heretament, donava garanties a la pagesia sobre la possessió del mas i la terra, al mateix temps que consolidava el domini senyorial mitjançant l'avanç de les servituds, però a les Illes i al regne de València les servituds de la pagesia cristiana no existien, mentre que a la Catalunya Nova no creiem que fossin tan importants com a la Vella, si no és que ja retrocedien. En conjunt, doncs, més llibertat i més accés a la propietat de la terra.²⁶

La menestralia, per la seva banda, havia assolit un grau notable de maduresa. Ho palesen les institucions corporatives (gremis i confraries), mentre que els mercaders, després d'haver fet l'experiència del comerç interior per fires i mercats i d'haver-se iniciat en el comerç mediterrani, es van llançar més decididament, durant el segle XIII, a la conquesta de posicions en els mercats internacionals, mediterranis i continentals. L'encunyació del gros de Montpeller, com a antecedent del croat, pot considerar-se un experiment en la recerca d'un valor de canvi adequat per a aquest comerç, i les disposicions proteccionistes del rei per afavorir el transport en naus catalanes, més el privilegi concedit a Barcelona de nomenar cònsols d'ultramar, poden considerar-se el reconeixement institucional d'aquesta puixança de la mercaderia.²⁷

En mirada retrospectiva, el panorama etnocultural també havia canviat. Ara, a finals del regnat, hi havia en el conjunt de la Corona una minoria musulmana, que potser era majoritària entre els treballadors de la terra al regne de València, i potser també entre la població esclava de Mallorca.²⁸

En matèria d'economia, la tendència secular havia estat de creixement en tots els ordres, amb el benentès que l'agricultura, en què treballava la major part de la població, seguia essent el sector que

municipal de Catalunya, Madrid, Instituto Nacional de Estudios Jurídicos, 1946; Josep Maria FONT I RIUS, *Estudis sobre els drets i institucions locals en la Catalunya medieval*, Barcelona, Edicions de la Universitat de Barcelona, 1985, p. 639-722.

25. En l'etapa final de la seva vida, Jaume I expressa a Alfons X el Savi en forma de consell la seva visió dels estaments en relació amb la fidelitat a la monarquia. Li diu que ha de procurar tenir-los contents a tots, però que, si no ho pot fer i ha d'escollir, és preferible donar suport als eclesiàstics i als homes de viles i ciutats que no pas a nobles cavallers «car se lleven pus tost contra senyoria que no els altres»: Ferran SOLDEVILA, *Història de Catalunya*, vol. II, Barcelona, Alpha, 1962, p. 259.

26. El balanç bibliogràfic sobre la situació de la pagesia i l'economia rural al conjunt dels Països Catalans vers el 1300, el trobareu a l'obra citada a la nota 9.

27. La història de Barcelona possiblement ofereix la millor mostra de l'empenta assolida pel món urbà durant el segle XIII al conjunt de la Corona d'Aragó, quant a impuls demogràfic, activitat productiva i mercantil i maduresa institucional i política. Vegeu Jaume SOBREQÜÉS I CALLICÓ (dir.), *Història de Barcelona*, vol. II, *La formació de la Barcelona medieval*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana i Ajuntament de Barcelona, 1992.

28. Sobre el mar de musulmans, com diu Robert I. BURNS, on es van trobar submergits els croats i els colons cristians del segle XIII a València, vegeu Robert I. BURNS, *L'Islam sota els croats*, vol. I, València, Tres i Quatre, 1990, p. 149-160. Quant als esclaus de Mallorca, vegeu Antoni MAS I FORNERS, *Esclaus i catalans. Esclavitud i segregació a Mallorca durant els segles XIV i XV*, Palma, Lleonard Muntaner, 2005.

més volum de producció aportava. Des del creixement introvertit dels segles ix i x, l'agricultura havia injectat excedents suficients per a fer renéixer les ciutats amb les seves activitats diferenciades durant els segles xi i xii, de manera que al segle xiii la demanda urbana ja devia ser un estímul per a la producció agrícola. És clar que, com dèiem abans, el sector agrícola només havia pogut protagonitzar aquesta fase llarga de creixement mercès a la gradual incorporació de noves terres per al conreu.²⁹ En aquest sentit, les conquestes de Jaume I i l'emigració de pobladors cristians cap a elles, que s'allargaria durant molt temps, retardaria l'inevitable col·lapse del sistema agrari a la Corona. No ens entretenim a parlar de la manufactura, perquè, per molt important que fos, i encara que per la demanda estimulés la producció agrària dels entorns urbans, no ho era prou per a generar una sinergia global capaç de dinamitzar tota l'estructura econòmica: volem dir que d'aquells tallers artesanals familiars no en podia sortir una massa treballadora i una dinàmica d'alces de rendes que permetés als pagesos aconseguir compensacions més altes pels seus productes.

Més necessari és aturar-se en la cultura. Els clergues continuen dominant en l'escriptura, però ara la llengua catalana irromp amb força en la literatura, de la mà de Ramon Llull i del mateix rei.³⁰ En el món del dret i la llei, on excel·leix el conseller reial Ramon de Penyafort, la gran novetat és l'impuls donat a la figura del notari, sobretot als regnes d'Aragó i València, per a la qual Jaume I regulà l'organització i el funcionament. A Catalunya, on les escrivanies o notaries públiques ja havien arrelat, el monarca, mitjançant privilegis, n'afavorí la difusió.³¹

La plàstica mostra també que el segle xiii és el moment d'un gran canvi: l'abandonament del romànic i l'inici del gòtic, l'art de les grans catedrals. I si de la sensibilitat artística passem a l'espiritual, haurem d'enregistrar novetats no menys significatives, lligades a l'efervescència de les ciutats. Pensem en els ordes mendicants (franciscans, dominics, mercedaris) que van aixecar els seus convents a ciutat precisament, un àmbit on intuïen que la fe estava amenaçada.³²

Relacions exteriors

Quant a la política exterior, Jaume I, en plena maduresa, quan ja havia dirigit la conquesta de Mallorca i creat el regne de València, va decidir renunciar a l'expansió ultrapirinenca que tan treballament havien construït els seus predecessors des de feia dos-cents anys. Probablement temia un enfrontament amb la monarquia francesa que, de manera indirecta, el 1246 s'havia implantat a la Provença arran del matrimoni de Beatriu de Provença amb Carles d'Anjou. I potser també va considerar que, entre els objectius de la política exterior, li calia triar els més realitzables i de resultats previsiblement millors, com podria ser en aquest cas la consolidació del domini sobre el regne de

29. Vegeu un cop més l'obra citada a la nota 9 i, dins d'ella, el capítol «L'expansió (1200-1350)» (p. 91-118), de Ferran Garcia-Oliver, i el bloc de capítols que s'apleguen sota el títol «Les estructures: de la terra al mercat» (p. 247-464), d'Antoni Furió, Ferran Garcia-Oliver, Josep Fernández Trabal i Josep M. Salrach.

30. Vegeu *supra*, nota 13, però, per descomptat, la millor síntesi és la de Martí de RIQUER, *Història de la literatura catalana*, vol. I, Barcelona, Ariel, 1984.

31. Vegeu *Actes del I Congrés d'Història del notariat català*, Barcelona, Fundació Noguera, 1994, particularment les ponències d'Ignasi J. Baiges i Jardí («El notariat català: origen i evolució», p. 131-166) i Asunción Blasco Martínez («El notariado en Aragón», p. 189-273), i la comunicació de Rafael Conde y Delgado de Molina («El pas de l'escrivà al notari», p. 439-462).

32. La síntesi de Núria de DALMASES, «L'art medieval: el romànic i el gòtic», a *Història de la cultura...*, p. 151-219, és una bona introducció a un domini de la història en què la llista d'aportacions podria ser inacabable. Quant als ordes religiosos, s'ha de destacar l'orde de la Mercè, fundat a Barcelona pel cavaller Pere Nolasc amb el suport de Jaume I. Vegeu James Williams BRODMAN, *L'orde de la Mercè. El rescat de captius a l'Espanya de les croades*, Barcelona, Quaderns Crema, 1990.

València. Devia ser així com a Corbeil (1258) va abdicar els seus drets a Occitània, a canvi que Lluís IX, dipositari dels drets dels carolingis, fes el mateix respecte de Catalunya. Un intercanvi que avui se'n fa difícil d'avaluar, però que a l'època també podia tenir la seva importància.³³

Cap a la banda de ponent, Jaume I va intentar, per via diplomàtica, incorporar Navarra, però no ho va aconseguir.³⁴ Amb Castella es va portar una política ambivalent, amb desacords predominants (per la frontera valenciana,³⁵ el matrimoni sicilià de Pere el Gran³⁶ i la qüestió de Navarra),³⁷ que això no obstant no van impedir la formalització d'aliances (matrimoni de Violant d'Aragó, filla de Jaume I, amb l'infant Alfons de Castella, futur Alfons X)³⁸ ni la col·laboració militar generosa de Jaume I, sense contrapartides: conquesta o pacificació del regne de Múrcia.³⁹ Les ambicions d'Alfons X, que invocant a favor seu l'herència de la monarquia visigoda va pretendre ostentar el títol d'emperador d'Espanya,⁴⁰ van ser en bona mesura les causants d'aquesta situació. Cap a finals del regnat, però, sembla que les relacions entre Jaume I i el seu gendre van millorar.⁴¹

Al flanc meridional, un cop conquerit el regne de València i conquerit o pacificat el de Múrcia, amb les terres d'Alacant, en profit de Castella, al-Àndalus restava reduït al regne de Granada, contra el qual lluitarien en el futur Castella i la Corona d'Aragó unides o per separat. De moment, el problema era la relació amb els musulmans valencians. Vençuts, però majoritaris o quasi al regne de València, mantenien contactes amb Granada i el nord d'Àfrica, on devien trobar ajut per a revoltar-se a finals del regnat.⁴²

La conquesta de Mallorca i Eivissa consolidava la presència catalana a la Mediterrània occidental, i el matrimoni de Pere, fill hereu de Jaume I, amb la princesa Constança de Sicília, de la família imperial dels Staufen, el 1262, uns cinquanta anys després del de Constança d'Aragó amb Frederic II, preparava el terreny per al domini de la Corona a la Mediterrània central, zona on confluien interessos dinàstics i mercantils. De moment, aquest enllaç no era causa de conflicte directe amb França, però al rei francès no li va agradar, i el papa, enemic dels Staufen, s'hi va oposar. Tampoc no va agradar a Alfons X de Castella, que, pel fet d'aspirar a la corona imperial, no podia simpatitzar amb una aliança del Casal de Barcelona-Aragó amb els Staufen. Els efectes políticament positius que es podien esperar d'aquesta aliança per a la Corona d'Aragó va semblar que es perdien en vida del mateix Conqueridor, quan l'ofensiva de Carles d'Anjou (germà del rei de França i braç armat del papa) pel domini del regne de Sicília va concloure amb la mort de Manfred (1266) i Conradí (1268), els darrers monarques sicilians de la dinastia Staufen.⁴³ De fet, però, res no es va perdre definitivament: no pas-

33. El complex joc de poders que va portar a Corbeil s'examina amb força deteniment a José Luis VILLACAÑAS, *Jaume I el Conquistador*, Madrid, Espasa Calpe, 2003, p. 467-484; Ernest BELENGUER, *Jaume I i el seu regnat*, Lleida, Pagès, 2007, p. 251-259.

34. José Luis VILLACAÑAS, *Jaume I...*, p. 162-164, 412-418 i 709-713.

35. José Luis VILLACAÑAS, *Jaume I...*, p. 361-374.

36. José Luis VILLACAÑAS, *Jaume I...*, p. 485-501 i 511-529.

37. José Luis VILLACAÑAS, *Jaume I...*, p. 412-418.

38. En moments clau, Violant va jugar un important paper de mitjancera entre el seu marit i el seu pare: José Luis VILLACAÑAS, *Jaume I...*, p. 416-417 i 565-567.

39. José Luis VILLACAÑAS, *Jaume I...*, p. 560-564 i 589-603.

40. José Luis VILLACAÑAS, *Jaume I...*, p. 558.

41. José Luis VILLACAÑAS, *Jaume I...*, p. 669-677.

42. La primera i més important revolta dels musulmans de València va ser la d'al-Azraq, de 1247-1250. A finals del regnat, als anys 1275-1276, es van tornar a revoltar, coincidint amb una ofensiva conjunta dels musulmans del Marroc i de Granada que Alfons X i Jaume I intentaven combatre conjuntament: José Luis VILLACAÑAS, *Jaume I...*, p. 727-728 i 735-743.

43. José Luis VILLACAÑAS, *Jaume I...*, p. 520-539.

sarien gaires anys abans que Pere el Gran, hereu de Jaume I, passés a la contraofensiva i incorporés Sicília a la Corona d'Aragó.

VALORACIÓ

La nostra valoració del regnat sortirà de la comparació entre les situacions abans expressades (la de principis i la de finals del regnat). Feta la valoració, observarem les opinions expressades tradicionalment pels historiadors sobre Jaume I i considerarem, per acabar, l'actitud dels historiadors actuals o d'una part d'ells davant la figura del Conqueridor.

Comparació positiva

De la comparació de la situació de la Corona entre l'inici i el final de regnat, en destacarem quatre punts que justifiquen una valoració positiva:

1) Jaume I havia rebut del seu pare uns regnes relativament petits i deixava als seus fills una herència territorial i humana (volum de població) molt més gran. Si la missió d'un rei del segle XIII era, dit amb paraules actuals i conceptes manllevats a l'anàlisi econòmica, oferir als seus vassalls els mitjans per a dur a terme el creixement agrari extensiu, que mantenia la prosperitat de la societat feudal, no hi ha dubte que Jaume I va complir amb escreix.

2) Jaume I també deixava als seus hereus una monarquia més forta o amb més capacitat per a ser-ho, pel fet que disposava de més mitjans (més rendes, més tributs, més subsidis i ajuts), d'uns aliats més fermes i solvents (els homes de viles i ciutats del domini reial) i d'una organització del poder més sòlidament institucionalitzada.

3) També hi havia diferències entre la societat de principis del XIII, més tradicional i avui diríem conservadora, i la de finals de segle, pel fet que aquesta era més dinàmica i emprenedora, més rica i culturalment diversa, i, sobretot pel que fa als cristians, més senyora del seu destí. Diem això pensant en les assemblees o Corts i els règims municipals.

4) Evidentment, no era una societat democràtica, perquè la majoria de la població, és a dir, les classes socials inferiors, es trobaven jurídicament discriminades i obligades a acceptar el jou senyorial. Però s'ha de retenir, d'una banda, que les servituds (almenys pel que fa a la pagesia cristiana) van quedar geogràficament circumscrites o quasi a la Catalunya Vella, i, d'altra banda, que la incorporació dels ciutadans a les assemblees o Corts (completada institucionalment en temps de Pere el Gran i Jaume II) i la creació de règims municipals va ser un progrés social i polític.

És clar que es podria discutir molt, i seria molt difícil arribar a un consens, sobre la part que s'ha d'atribuir al monarca i la part que s'ha d'adjudicar al conjunt de la societat en aquestes millores o progressos, perquè és obvi que hi va haver de tot. No s'hauria d'oblidar que el segle XIII va ser el millor, des del punt de vista de les realitzacions materials, culturals i polítiques, en la història de les monarquies feudals europees, i, per tant, també va ser un segle de grans reis.

Consens polièdric tradicional

Jaume I és un rei sobre el qual s'han emès judicis diversos, molt entusiastes generalment ahir, més continguts avui, però, en general, positius. És un consens polièdric i estrany perquè en la valoració positiva del rei i el seu regnat coincideixen persones i, en concret, historiadors, actuals i de genera-

cions passades, d'idees polítiques i sentiments de pertinença diferents.⁴⁴ Des del punt de vista de la tradició, per a valencians i mallorquins, Jaume I és el gran rei conqueridor, que amb la seva capacitat militar i visió política de futur va guanyar els territoris de les Illes i el País Valencià i els va donar forma institucional, creant el marc polític de desenvolupament de la seva identitat. Cap retret, doncs, per aquesta banda.⁴⁵

Els castellans, pel seu costat, historiadors i erudits de generacions passades sobretot, com Antonio Ballesteros i Claudio Sánchez Albornoz, el millor representant del nacionalisme espanyol entre els medievalistes, han vist en Jaume I un rei hispànic o espanyol, orgullós d'aquesta condició (a les seves pròpies paraules al *Llibre dels feits* es remeten) i compromès, com els més grans reis castellans i lleonesos de l'edat mitjana, en la lluita comuna contra l'islam: la Reconquesta. Han valorat també molt positivament els vincles familiars del rei amb la monarquia castellana i l'inestimable i generós ajut que va donar a Castella arran de la revolta dels musulmans de Múrcia, els anys 1264-1265. Cap retret, tampoc, per aquesta banda.⁴⁶

Entre els aragonesos, no hi ha tant entusiasme. La unanimitat sobre la seva gran capacitat militar és quasi total, tant com la crítica d'algunes decisions polítiques considerades no especialment favorables a Aragó. Alguns fins i tot el critiquen durament, i posen en dubte la seva sinceritat i honradesa. No és el cas, és clar, del gran historiador aragonès Jerónimo Zurita, el primer que va assenyalar el conflicte creat entre Jaume I i els rics homes d'Aragó arran de la forma en què el monarca, contravenint el parer d'aquests, va menar la conquesta de les terres valencianes i la seva conversió en un regne propi que incloïa un sistema foral diferenciat.⁴⁷ Aquesta lectura dels esdeveniments de faisó objectiva, que no persegueix tant jutjar la política del monarca com enriquir-ne el coneixement, va fecundar la

44. Ernest Belenguier ho ha remarcat, amb referència a historiadors, erudits i polítics del País Valencià. Explica, per exemple, que a les acaballes de la Guerra Civil, el 1938, quan València encara formava part de la República, es van fer actes de celebració del setè centenari de la conquesta de la ciutat per Jaume I, a qui es considerava, segons deien els textos commemoratius, «el fundador del País Valencià», el monarca que amb la seva actuació «va perfilar la consciència del nostre poble», un rei que «dins d'ell portava un esperit inquiet i somniador de llibertat política i d'emancipació social.» Quan pocs mesos després els franquistes van ocupar la ciutat també van voler fer el seu particular homenatge al Conqueridor establint un paral·lisme entre la seva «croada alliberadora» i la de Jaume I, convertit així en un Cèsar hispànic: Ernest BELENGUER, *Jaume I a través de la història*, vol. I, València, Edicions 3 i 4, 1984, p. 13-14, i vol. II, p. 78-90.

45. No cal que ens estenguem en justificacions. No ho podríem fer millor que Ernest Belenguier, que ha seguit fil per randa tota la producció historiogràfica valenciana sobre el Conqueridor, des de Pere Anton Beuter fins a l'època contemporània, passant per Martí de Viciano, Gaspar Escolano, Francesc Diago, F. Xavier Borrull, Vicent Foix, Teodor Llorente, Roc Chabàs i Josep Martíenz Aloy. Tot i llurs diferències, tots fan «l'obligat panegíric del rei, que tot valencià que se n'orgullesca no pot defugir»: Ernest BELENGUER, *Jaume I a través...*, vol. I, p. 81. Cronistes, erudits i historiadors mallorquins (Joan Binimelis, Joan Dameto, Àlvar Campaner, Josep Maria Quadrado, Elvir Sans, Joan Alcover, Antoni Pons, Álvaro Santamaría) d'idees diferents també es desfan en elogis de Jaume I, i, com en el cas dels valencians, alguns l'anomenen pare de la pàtria: Álvaro SANTAMARÍA, «Determinantes de la conquista de Baleares», *Mayurqa* (Barcelona) núm. 8 (1972), p. 65-79.

46. ANTONIO BALLESTEROS Y BERETTA, *Historia de España y su influencia en la historia universal*, Barcelona, Salvat, 1948, qualifica Jaume I de «rey verdaderamente democrático», «uno de los más esclarecidos de la tierra aragonesa y catalana», i el defensa de les crítiques d'Andrés Giménez Soler (p. 234-237), mentre que Claudio SÁNCHEZ ALBORNOZ: *España un enigma histórico*, vol. I, Barcelona, Edhasa, 1973, p. 628 i 446-450, i vol. II, p. 436-437, defensa aferrissadament l'espanyolitat del Conqueridor («El Conquistador era un español integral», vol. I, p. 446) per la col·laboració amb Castella en la Reconquesta, per la renúncia a Múrcia en benefici de la superior solidaritat hispana, invocada pel mateix monarca en dir que ho havia fet per salvar Espanya (vol. II, p. 436-437), per les característiques suposadament hispàniques de la seva crònica (vol. I, p. 446-450) i per l'orgull manifest d'haver defensat l'honor d'Espanya quan, en abandonar el Concili de Lió del 1274, va exclamar: «Barons, anar-nos-en podem, que hui és honrada tota Espanya» (vol. I, p. 628).

47. Jerónimo ZURITA, *Anales de la Corona de Aragón*, ed. a cura d'Àngel Canellas López, Saragossa, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1976.

historiografia aragonesa, en el sentit de ser el primer esglaó d'una rica cadena que ha arribat als nostres dies, com ho palesen els treballs de José María Lacarra i Luis González Antón.⁴⁸

Tanmateix, entre els historiadors aragonesos, n'hi ha que, com Andrés Giménez Soler i Antonio Ubieto Arteta jutgen molt severament la personalitat i la política del Conqueridor, per qui es podria dir que manifesten animadversió. Per a Ernest Belenguier és com si set-cents anys després es fessin encara portaveus del ressentiment dels rics homes, recelosos de la millor entesa del monarca amb Catalunya, i descontents perquè, en crear el regne de València i el Fur valencià, havia frustrat les seves aspiracions d'unir València a Aragó.⁴⁹ Recel i frustració accentuats pel fet que, al seu entendre, van ser ells els qui van iniciar les conquestes i hi van aportar més esforç militar.

En la síntesi d'història de la Corona d'Aragó de Giménez Soler, Jaume I és descrit com un monarca vanitós capaç de sacrificar en profit personal el superior interès de les comunitats que governava (diu de la «nació»). Així mateix és qualificat de lleuger, extremament feble i mancat de sentit polític. Res d'estranyar, doncs, que les seves directrius en política exterior (relacions amb Castella i Navarra, Tractat de Corbeil) i interior (divisions d'herència, intent de separar Aragó de Catalunya) haguessin estat funestes, en opinió d'aquest historiador. A més a més, hauria estat un home inculte, incapaç d'escriure la crònica que se li atribueix. La suposada grandesa del Conqueridor guanyada al camp de batalla, en realitat, segons aquest historiador, no hauria estat tal, sinó només el resultat de la feblesa dels seus enemics. A Giménez Soler l'irrita particularment que Jaume I s'hagués comportat, al seu entendre, com un mentider i mesquí amb els aragonesos, als quals hauria promès l'assignació de les conquestes fetes per cadascú i després ho hauria incomplert (cas de Morella, conquerida per Balasc d'Alagó), i encara més que hagués deixat entendre que Lleida formava part d'Aragó i finalment l'hagués assignada a Catalunya. En l'obra d'Andrés Giménez Soler es barregen reivindicacions aragoneses, com acabem de veure, amb nacionalisme espanyol. Així, el Tractat d'Almirra hauria estat un error (més atribuïble a l'infant Alfons que a Jaume I) perquè, en posar límits a l'expansió aragonesa, allunyava la Corona d'Aragó de «la Reconquista [que] era obra nacional de todos los españoles y no de una región española.» Fins i tot el Tractat de Corbeil, pel qual Jaume I renunciava a l'expansió ultrapirinenca, es podia considerar una traïció, car les terres occitanes eren «de abolengo español» i acceptar-ne la separació equivalia a «romper la tradición y la nacionalidad.»⁵⁰

El cas d'Antonio Ubieto és diferent. Es tracta d'un historiador molt més productiu i, sens dubte, de més vàlua. El seu problema, al nostre entendre, i contra el que pugui semblar, no és l'aragonesisme (que potser, com en el cas de Giménez Soler, es desdobla en espanyolisme), perquè al cap i a la fi és lògic que un historiador estimi la que considera la seva terra i aquest sentiment aflori d'alguna mane-

48. Vegeu, per exemple, els capítols redactats per aquests autors a «La Corona de Aragón (1231-1336). I. Reinado de Jaime I. El final de la Reconquista», a *La expansión peninsular y mediterránea (c. 1212-c. 1350)*, vol. II, *El reino de Navarra, la Corona de Aragón, Portugal*, tom XIII, volum 2 de José María JOVER ZAMORA (dir.), *Historia de España Menéndez Pidal*, Madrid, Espasa Calpe, 1990, p. 95-179 (els capítols 2 i 3 són d'Antonio Ubieto). I també José María LACARRA, *Aragón en el pasado*, Madrid, Espasa Calpe, 1972, p. 84-125. Esmentem aquí l'historiador Luis González Antón per dos llibres: la seva tesi *Las Uniones aragonesas y las cortes del reino: 1283-1301*, Saragossa, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1975, i la síntesi *Las Cortes de Aragón*, Saragossa, Librería General, 1978, on situa precisament en el regnat de Jaume I els llunyans orígens de la consciència nacional aragonesa, que posa en relació amb la resposta de l'aristocràcia a la política del monarca (la qüestió de València, els projectes de repartiment dels regnes, la frontera entre Aragó i Catalunya), més que amb el paper de les assemblees parlamentàries, que no considera encara Corts. Luis González Antón exposa de forma raonada i amb el to mesurat que ha de caracteritzar el debat científic les seves diferències amb altres historiadors, com Ferran Soldevila i Jesús Lalinde Abadía (p. 43-56).

49. Ernest BELENGUER, *Jaume I a través...*, vol. II, p. 99.

50. Andrés GIMÉNEZ SOLER, *La Edad Media en la Corona de Aragón*, Barcelona, Madrid, Buenos Aires, Rio de Janeiro, Labor, 1944, p. 129-138 (la primera edició és del 1930).

ra en la seva obra. El problema és l'obstinada creença que històricament i encara en el present Catalunya i el catalanisme han jugat i juguen contra Aragó (i contra Espanya). Ens sembla que és així com, a la seva producció historiogràfica, l'anticatalanisme es converteix en un tret reiteratiu que s'expressa de tres maneres: criticant, a voltes amb molta duresa, l'obra i la conducta del Conqueridor (segurament perquè el considera escorat cap a Catalunya i responsable d'haver perjudicat si no traït Aragó), minimitzant l'aportació catalana a la conquesta i el poblament del País Valencià⁵¹ i defensant tesis autoctonistes manifestament errònies i anticientífiques, com la relativa al suposat parlar romànic dels musulmans valencians abans de la conquesta, tesi susceptible de donar fonaments als partidaris de negar la catalanitat del valencià.⁵² La particular lectura i anàlisi del *Llibre dels feits*, que confronta amb la documentació conservada, porta també Ubieto a acusar Jaume I de manipulador i mentider, i consegüentment a dubtar de la validesa d'aquesta crònica com a font històrica, un punt de vista que Robert I. Burns considera injustificat.⁵³ Com diria Stefano Cingolani, amb les seves desqualificacions Ubieto empeny a prescindir d'una font que és segurament la millor per entendre la complexa personalitat del Conqueridor, la seva realitat i la projecció que volia donar de si mateix.⁵⁴

La historiografia tradicional catalana, ben representada per Ferran Soldevila, té en comú amb l'aragonesa (no parlem ara d'Andrés Giménez Soler i Antonio Ubieto) l'admiració per l'obra de Jaume I ensem que la crítica a algunes de les seves decisions, si bé les raons de les historiografies són diferents, per no dir oposades. Per a Soldevila el més important de Jaume I van ser les conquestes de Mallorca i València, considerades el primer pas cap a la configuració de l'actual domini lingüístic del català, entès com un valor adquirit que cal preservar. De fet, amb matisos que tot seguit exposarem, la valoració positiva del mestre de la historiografia catalana tradicional no es limita a l'expansió, sinó que s'estén al conjunt de l'obra del Conqueridor: «La política del seu regnat va dur positius avantatges a Catalunya, no sols en l'aspecte de l'expansió territorial, sinó també en altres aspectes: política comercial, de relacions amb els països africans, de reducció de la noblesa feudal, d'estructuració d'institucions cabdals, de progressió espiritual.»⁵⁵ En la balança de les crítiques a l'obra del Conqueridor, Soldevila hi posa la creació del regne de Mallorca, separat de Catalunya i de l'herència de l'infant Pere, una decisió que al seu entendre dividia i afeblia la nació catalana. Lamentava també que Jaume I no hagués defensat amb prou fermesa els interessos dinàstics, que al seu entendre eren també els nacionals, a Occitània; entenia, per tant, Corbeil com una claudicació. I retreia a Jaume que hagués estat ingènuament generós en recuperar per les armes el regne de Múrcia per a Castella. Ho expressa amb claredat: «No podem dir que Jaume I fos un gran polític. Col·locat entre un Sant [Lluís IX de França] i un Savi [Alfons X de Castella], el Conqueridor va deixar que, l'un al Nord, l'altre al Sud, se li endu-

51. Ens basem, és clar, en Antonio UBIETO ARTETA, *Orígenes del reino de Valencia*, València, Anubar, 1975, 2 v. Ernest Belenguier ha fet una anàlisi crítica molt acurada dels punts més controvertits de les tesis d'Ubieto: Ernest BELENGUER, *Jaume I a través...*, vol. II, p. 127-199 (sobretot p. 167-199). També José Luis Villacañas manifesta reiteradament les seves discrepàncies amb les anàlisis d'Ubieto: José Luis VILLACAÑAS, *Jaume I...*, p. 27, 189, 271, 280, 468 i 566.

52. Un bon resum de la problemàtica sobre la llengua dels musulmans valencians a Enric GUINOT, *Els fundadors del regne de València*, vol. I, València, Tres i Quatre, 1999, p. 43-55. José Luis Villacañas diu que «la tesis de Ubieto, en el sentido de que los mudéjares hablaron una especie de romance propio, resulta de un pintoresquismo lleno de obstinación, y no convencen el sentido común»: José Luis VILLACAÑAS, *Jaume I...*, p. 271.

53. Robert I. BURNS: *Jaume I i els valencians del segle XIII*, València, Tres i Quatre, 1981, p. 10-11.

54. Aquí rau precisament l'originalitat de la recent biografia de Jaume I escrita per Stefano Cingolani, que s'immergeix en la personalitat del monarca a través de les diferències que observa entre la «realitat» documental i la memòria que el Conqueridor vol perpetuar, feta, com és lògic, de records, omissions, creacions i versions personals més o menys interessades: Stefano CINGOLANI, *Jaume I: història i mite d'un rei*, Barcelona, Edicions 62, 2007.

55. Ferran SOLDEVILA, *Història de Catalunya...*, vol. I, p. 319 (segona edició).

guessin importants territoris que li pertanyien: allà de dret, ací de fet. Col·locat entre diversos afectes paternals, va dividir les terres catalanes.»⁵⁶

Història i ètica avui

En valorar el regnat de Jaume I, no és fàcil delimitar el pensament o l'anàlisi històrica heretada de l'actual, perquè s'interpenetren: els historiadors vivim en la cadena del temps i, per tant, expressem idees rebudes i pròpies, barrejades. Als darrers anys han aparegut les monografies més completes del regnat de Jaume I. No ens referim, és clar, als treballs admirables del jesuïta nord-americà Robert I. Burns, que s'ocupen de Jaume I en relació amb el regne de València, sinó a les obres de José Luis Villacañas i Ernest Belenguier, que tracten del rei i el seu regnat en conjunt. El treball de Belenguier, actual des del punt de vista metodològic, és, això no obstant, fàcil de situar en les coordenades intel·lectuals de la tradició historiogràfica catalana (i, per descomptat, valenciana). Les referències i la valoració que fa dels autors, particularment de Ferran Soldevila, ho palesen.⁵⁷ Villacañas tampoc no és difícil d'ubicar; ell mateix se n'encarrega en el pròleg. Aquí, les referències a l'Espanya de les diferències, la col·laboració i l'equilibri de l'època de Jaume I com un mirall del «nostre ser hispànic» en el qual l'Estat de les Autonomies hauria d'inspirar-se per superar particularismes⁵⁸ revelen que Villacañas, admirador de l'erudició de Soldevila però crític de la seva lectura nacionalista del passat, també escriu des de coordenades nacionalistes, espanyoles en el seu cas. La diferència amb la tradició, i en això coincideixen Belenguier i Villacañas, és l'esforç per comprendre més que per jutjar i condemnar, un fet que dona als seus textos un caràcter més objectiu i un to més mesurat.

Segurament no ens equivocariem si afegíssim que els historiadors actuals, en general, són especialment sensibles a la memòria dels vençuts,⁵⁹ sensibilitat que no s'esborra davant la figura del Conqueridor, un rei el major mèrit del qual, segons ell mateix pensava, era haver vençut els musulmans de les Illes i del País Valencià, haver-los pres la terra (quan no la vida) i haver-la repartit entre la seva gent.⁶⁰ Potser, entre reaccions diverses, la paraula incomoditat no seria inadequada per indicar el xoc entre la història i l'historiador. Incomoditat, per exemple, sobre si tractar o no, i com fer-ho, la violència amb què es va desenvolupar l'etapa tradicionalment considerada més brillant de la història catalana, quan, precisament per l'acció militar, es van posar els fonaments dels Països Catalans, amb la gènesi dels pobles mallorquí i valencià.⁶¹ Incomoditat, encara més, si es pensa que la recerca històrica dels darrers decennis ha tendit a contraposar la imatge d'una societat cristiana, feudal i agressiva, a una societat islàmica, no feudal i més aviat pacífica.⁶² Incomoditat, en suma, davant d'aquell

56. Ferran SOLDEVILA, *Història de Catalunya...*, vol. I, p. 319.

57. Sobre el rigor metodològic de Soldevila, vegeu Ernest BELENGUER, *Jaume I i el seu...*, p. 14.

58. José Luis VILLACAÑAS, *Jaume I...*, p. 16-17.

59. D'alguna manera, el magnífic llibre de Ferran GARCIA-OLIVER, *La vall de les sis mesquites. El treball i la vida a la Vallidigna medieval*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2003, és tot un homenatge als musulmans valencians vençuts pels croats de Jaume I.

60. Per això, és a dir, perquè és de justícia, quan Antoni Furió escriu la seva biografia de Jaume I, tot i el format relativament breu que l'editorial li imposa, troba la manera d'inserir-hi un capítol que porta el revelador títol de «La visió dels vençuts»: Antoni FURIÓ, *El rei conqueridor. Jaume I: entre la història i la llegenda*, Alzira, Bromera, 2007, p. 90-93.

61. Que les conquestes de Jaume I són l'acte inicial del llarg procés de construcció del poble valencià, per exemple, és tan evident que la recent síntesi d'Antoni Furió arranca precisament amb un capítol o apartat dedicat a aquest fet: Antoni FURIÓ, *Història dels Països Catalans*, València, Alfons el Magnànim, 1995, p. 23-30.

62. Aquesta dicotomia que aquí presentem de manera excessivament esquemàtica parteix d'alguna manera de les anàlisis de Pierre Guichard, per al qual la societat islàmica valenciana abans de la conquesta presentava una estructura dual forma-

sector del poble que s'obstina cada any a celebrar com a diada nacional l'aniversari de la data de la caiguda de la Mallorca i València musulmanes davant les armes de Jaume I. Entre els historiadors n'hi ha, ben segur, que en aquestes manifestacions només hi veuen irracionalitat i mitificació, i és comprensible, encara que no seria difícil gratar a la superfície i descobrir, en la commemoració de les victòries militars, la necessitat sentida o presentida d'afirmar-se com a poble: rememorar els segles d'existència a la mateixa terra i renovar la promesa de perpetuar-s'hi. Pot ser una manera equivocada, però és una manera.

Amb tot, hem de reconèixer que aquest conflicte entre història i present diu més de nosaltres que de Jaume I. D'una banda, mostra que el pes de la tradició historiogràfica de les històries nacionals construïdes sobre les gestes dels reis⁶³ encara gravita sobre nosaltres, i, d'altra banda, indica paradoxalment que som pretensiosos i ingenus. És pretensió traslladar-nos vuit-cents anys enrere i, amb la pell d'homes del segle xx-xxi, convertir-nos encara en jutges d'una altra societat i els seus dirigents, en lloc d'esmerçar més esforç a entendre'ls.⁶⁴ I seria ben senzill: n'hi hauria prou de recordar que les societats medievals en general rendien culte a la violència i creien justificat matar en nom de Déu. És ingenu caure en el maniqueisme dels violents i els pacífics, que és reductor i fa abstracció de les divisions socials i del diferent capteniment dels dirigents i dels homes de peu de l'una i l'altra societat. I, és clar, és ingenu oblidar o voler oblidar que en la gènesi llunyana o propera dels pobles o les nacions sempre hi ha episodis de violència, creadora i defensiva.

Finalment, la incomoditat que als historiadors d'avui ens pugui causar la bel·licositat de Jaume I expressa, sospitem, una feblesa analítica. Volem dir que les anàlisis que fem sobre aquests esdeveniments militars i els consegüents processos de conquesta i colonització, i les interpretacions que basim sobre la força dels uns i la feblesa dels altres, vistes des de l'òptica dels respectius sistemes socials, estan bé i són enriquidores, però graten a la superfície perquè no expliquen les causes de fons de la dinàmica. Sembla que ens interessin més els efectes que les causes. Registrem els episodis de lluita, conquesta i colonització, i considerem si la societat resultant va ser feudal o colonial. Acotem la visió al temps i al lloc, però, si féssim ús de la història comparada per comprendre millor, veuríem que, en època preindustrial, la guerra, acompanyada de depredació i conquesta, ha estat un fenomen recurrent, que amb major o menor intensitat i amb resultats diversos han practicat tots o quasi tots els pobles coneguts: d'obediència cristiana, musulmana o el que sigui. L'extensió del fenomen bèl·lic en l'espai i el temps invita, per la seva generalització, a considerar l'existència d'un denominador comú, que expressarem en poques paraules: les societats no industrialitzades (i desiguals), en el si de les quals l'activitat econòmica dominant és l'agricultura, són, en terminologia actual, societats subdesenvolupades, en un cert sentit, especialitzades en la pobresa, i per això normalment afectades d'un

da per l'aparell de l'Estat, d'una banda, i les comunitats rurals, de l'altra, vinculades les unes a l'altre pel tribut o impost alcorànic, sense la mediació d'una classe feudal. En vigílies de la conquesta, això era arqueològicament perceptible en el fet que les estructures castrals del País Valencià eren sobretot amplis embolcalls defensius de les comunitats, on es refugiaven en cas de necessitat, i no centres de poder senyorial. Una síntesi de les seves teories es troba a Pierre GUICHARD: «El siglo XIII valenciano: del sistema sociopolítico "tributario-mercantil" musulmán al régimen señorial y feudal cristiano», a *Desigualdad y dependencia. La periferización del Mediterráneo occidental (s. XII-XIX)*, Múrcia, Editorial Regional, 1986, p. 53-58.

63. Una intelligent reflexió crítica sobre els principis metodològics i el substrat ideològic de les historiografies nacionals, el que tenen en comú i el que diferencia les dels estats nació de les nacions sense Estat, a Pau VICIANO, *Des de temps immemorial*, València, Tandem, 2003.

64. Amb raó Ferran Garcia-Oliver ens ha posat en guàrdia sobre la temptació de convertir-nos en jutges de persones que, pel fet de viure en altres èpoques, tenien pautes de conducta, codis ètics i sistemes de valors diferents dels nostres: Ferran GARCIA-OLIVER, *El vaixell de Genseric. Dietari 2004-2005*, Barcelona, Proa, 2007, p. 202.

alt grau de violència interna que fàcilment, si les circumstàncies són propícies, es transforma en externa.⁶⁵

Que ningú no s'espanti! L'agricultura tradicional (ho direm de manera molt simple) és per ella mateixa una activitat econòmica amb tendència al rendiment decreixent perquè, a mesura que s'incrementa la població, la producció per unitat (de terra i de persona) tendeix a minvar en lloc de créixer, és a dir, que augmenta el cost unitari de la producció; per tant, el preu del producte tendeix a pujar i, comparativament, baixa la remuneració del productor, fet que agreuja les desigualtats. Per contra, la indústria és una activitat amb tendència al rendiment creixent, en el sentit que, a mesura que s'incrementa la producció, disminueix el cost de producció per unitat; per tant, el preu tendeix a baixar i, comparativament, augmenta la remuneració del productor. En conseqüència, només els països que s'industrialitzen poden crear una sinergia en virtut de la qual la indústria estira l'agricultura i eleva la renda dels productors agrícoles, fent més suportables les desigualtats. Òbviament, per molt desenvolupada que estigués la manufactura, això no passava a la Corona d'Aragó del segle XIII, ni enlloc en aquells moments: de fet, no va començar a passar a Europa fins als segles XVIII-XIX. Així, doncs, com arreu d'Europa a la mateixa època, i com avui al continent africà, la guerra neix de la incapacitat del sistema de crear les condicions materials necessàries per a edificar un clima de pau durador. La diferència és que fa vuit-cents anys aquesta era una situació que quasi considerariem natural, de manera que un determinat nivell de pobresa devia ser, per als estàndards de l'època, un cert nivell de riquesa, que és el que devia passar a la societat catalana del segle XIII, i per als uns i els altres la guerra resultava gairebé una manera de viure, per no dir de sobreviure. A molts llocs d'Europa, on no s'havia pogut inventar un enemic religiós o racial extern, la violència que surt de la pobresa (del rendiment decreixent de l'agricultura, si es vol) i la desigualtat esdevenia un fet endèmic del teixit social, mentre que a la península Ibèrica aquesta mateixa violència s'expressava externament (i els feudals així ho volien) en la lluita entre cristians i musulmans, que conduïa a la conquesta i poblament de noves terres, un mecanisme que permetia distanciar en el temps les crisis pròpies de les societats agràries.

Una visió materialista, es dirà, però cal insistir: els problemes materials són, com a motor de fons, a l'origen de moltes guerres, potser quasi totes les de l'època preindustrial. És clar que això, que és un condicionament general, no eximeix de responsabilitat els dirigents. Per tant, Jaume I no ens és més simpàtic ni més antipàtic pel que acabem de dir, però potser sí que resulta més entenedor.

65. Aquestes reflexions deuen molt a la lectura del llibre d'Erik S. REINHERT, *La globalización...*, citat a la nota 21.